

‘कुम्भकर्ण’ निबन्धमा जागरण र सुषुप्ति

गुरुप्रसाद पोखरेल¹

Email: gurupokharel@gmail.com

लेखसार

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको कुम्भकर्ण निबन्धमा पौरस्त्य दर्शनसँग सम्बन्धित जागरण र सुषुप्तिसम्बन्धी प्रभावको निरूपण गर्नु नै यस अध्ययन पत्रको मुख्य विषयवस्तु हो । सर्वेक्षण, सूक्ष्म पठन तथा पाठविश्लेषणको विधि प्रयोग गरी समग्रमा विश्लेषणात्मक विधिमाफत सामान्यीकृत निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको यस निबन्धमा मानिसले आर्जन गरेका ज्ञानबाट जुन सत्य प्राप्त हुन्छ त्यो दर्शन हो भन्ने विचार प्रस्तुत गरिएको छ । पौरस्त्य दर्शन वैदिक वाङ्मयबाट विकसित दर्शन हो । कर्म सिद्धान्तमा विश्वास गर्ने यस दर्शनले आत्मसंयम र साधनामा जोड दिएको छ । पौरस्त्य दर्शनका मूलभूत प्रस्थापनाहरूमध्ये ईश्वर, बन्धन, मोक्ष, सांसारिक निरर्थकता, जागरण, सुषुप्ति जस्ता विषयहरूको सचेत असचेत प्रभाव परेको उक्त निबन्धमा लङ्काधिपति रावण र उसको भाइ कुम्भकर्णको चारित्रिक र स्वभावगत विशेषताहरूको तुलना गर्दै कुम्भकर्णका पक्षमा निबन्धकारका विचार पोखिएका छन् । रावण जागरण र भौतिकताको प्रतीक हो भने कुम्भकर्ण सुषुप्ति र आध्यात्मिकताको प्रतीक हो । वैभवशाली राजा भएर पनि रावणले आनन्द लिन नसकेको तर निद्रामा कुम्भकर्णले अनन्तको आनन्द लिएको सन्दर्भ प्रस्तुत छ । आनन्द प्राप्तिका लागि सुषुप्तिको मार्ग अवलम्बन गर्नुपर्ने, सुषुप्ति सुख स्वरूप भएको र सुषुप्ति नै मोक्ष प्राप्तिको प्रमुख कारक हो भन्दै सुषुप्तिको पक्ष लिँदै जागरण दुःख स्वरूप भएकाले जागरणतर्फ प्रवृत्त हुन नहुने निष्कर्षात्मक भाव यस निबन्धमा व्यक्त गरिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : जागरण, दर्शन, बन्धन, मोक्ष, सुषुप्ति

परिचय

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको ‘कुम्भकर्ण’ निबन्धमा पौरस्त्य दर्शनसँग सम्बन्धित जागरण र सुषुप्तिसम्बन्धी प्रभावको निरूपण गर्नु यस अध्ययनको मुख्य विषयवस्तु हो । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (जीवनकाल : वि.सं. १९६६ : वि.सं. २०१६) ले विषयवस्तु, भाव, कला सञ्चेतना र शैलीका दृष्टिले उच्च कोटिका निबन्धहरूको रचना गरेका छन् । उनी मानवतावादी विचार अँगाली स्वच्छन्दतावादी भावधारामा प्रकृतिको तन्मय र मन्मय चित्रण गर्दै आत्मपरक/निजात्मक शैलीमा हार्दिक अभिव्यक्ति प्रकट गर्ने अब्बल निबन्धकार हुन् । उनका लक्ष्मी निबन्धसङ्ग्रह (२००२), दाडिमको रुखनेर (२०३९) र महाकवि देवकोटा निबन्धसङ्ग्रह (२०६६) गरी तीन ओटा निबन्धसङ्ग्रहहरू प्रकाशित छन् । देवकोटाका निबन्धमा निजी जीवन भोगाइका अतिरिक्त प्रकृति, समाज, धर्म, संस्कृति, पौरस्त्य दर्शन, शिक्षा, भाषा, साहित्य, कला, ज्ञान विज्ञानलगायतका विविध विषय क्षेत्र समेटिएका छन् । देवकोटाका निबन्ध साहित्यका अनेक कोणबाट विश्लेषणयोग्य रहेका छन् ।

¹ लेखक त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पदमकन्या बहुमुखी क्याम्पस बागबजार, काठमाण्डौमा नेपाली विषयको उप-प्राध्यापक पदमा कार्यरत हुनुहुन्छ ।

पौरस्त्य दर्शन लामो इतिहास र परम्परा बोकेको विश्वको सर्वप्राचीन दर्शन हो । पूर्वीय दार्शनिक परम्परामा वेद, ईश्वर र आत्मालाई मान्ने दर्शनलाई आस्तिक, वैदिक, आत्मवादी वा ईश्वरवादी दर्शन मानिएको छ भने तिनलाई नमान्ने दर्शनलाई नास्तिक, अवैदिक र अनिश्वरवादी दर्शनका रूपमा व्याख्या गरिएको छ । साङ्ख्य, योग, मीमांसा, न्याय, वैशेषिक र वेदान्त आस्तिक षड्दर्शन हुन् भने चार्वाक नास्तिक चिन्तन हो । आनन्द प्राप्तिका लागि सुषुप्तिको मार्ग अवलम्बन गर्नुपर्ने, सुषुप्ति सुख स्वरूप भएको र सुषुप्ति नै मोक्ष प्राप्तिको प्रमुख कारक हो भन्दै सुषुप्तिको पक्ष लिँदै जागरण दुःख स्वरूप भएकाले जागरणतर्फ प्रवृत्त हुन नहुने भाव पूर्वीय मान्यतामा रहेको छ । देवकोटाका निबन्धहरूमा पनि यी दर्शनहरूको कुनै न कुनै रूपमा प्रभाव परेको देखिन्छ । उनको 'कुम्भकर्ण' निबन्धमा पौरस्त्य दर्शनका मूलभूत प्रस्थापनाहरूमध्ये ईश्वर, बन्धन, मोक्ष, सांसारिक निरर्थकता, जागरण, सुषुप्ति जस्ता विषयहरूको सचेत तथा असचेत प्रभाव परेको छ । 'कुम्भकर्ण' निबन्धमा पाइने जागरण र सुषुप्तिसम्बन्धी पौरस्त्य चिन्तन र त्यसको कलात्मक रूपान्तरण प्रक्रियाको विश्लेषणमा प्रस्तुत अध्ययन केन्द्रित रहेको छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण सामग्रीको सङ्कलन र अध्ययनका लागि प्रयोग गरिएको सामग्री विश्लेषणको विधि, ढाँचा र सैद्धान्तिक पर्याधारको छुट्टाछुट्टै यसप्रकार चर्चा गरिएको छ :

सामग्री सङ्कलन कार्य

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा रचित 'कुम्भकर्ण' निबन्धमा पौरस्त्य दर्शनका जागरण र सुषुप्तिसम्बन्धी मान्यतालाई ठम्याउनु नै प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य विषय हो । प्रस्तुत अध्ययन पूर्णतः साहित्यिक र गुणात्मक भएकाले यसका लागि आवश्यक पर्ने आधारभूत तथा सहायक सामग्री सङ्कलनको मुख्य स्रोत पुस्तकालयलाई बनाइएको छ । सङ्कलित सामग्रीहरू प्राथमिक र द्वितीयक गरी दुई प्रकारका रहेका छन् । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको विश्लेष्य निबन्ध 'कुम्भकर्ण' प्राथमिक स्रोतबाट र उक्त निबन्धको अध्ययनसँग सम्बन्धित अन्य सामग्रीहरूलाई द्वितीयक स्रोतका सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । सामग्री सङ्कलनको प्रमुख आधार पुस्तकालयलाई बनाइएको छ । प्रस्तुत अध्ययनका लागि सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण गर्ने सैद्धान्तिक पर्याधार पौरस्त्य दर्शनका जागरण र सुषुप्तिसम्बन्धी आधारभूत प्रस्थापनाहरूलाई बनाइएको छ । जागरण र सुषुप्तिसम्बन्धी मान्यताका आधारमा 'कुम्भकर्ण' निबन्धमा पौरस्त्य दर्शनको प्रभावको वस्तुगत विश्लेषण गरी समस्याको प्राज्ञिक समाधानमा पुगिएको छ ।

सामग्री विश्लेषणको ढाँचा तथा जागरण र सुषुप्तिसम्बन्धी सैद्धान्तिक आधार

प्रस्तुत अध्ययनमा दर्शाइएका समस्याको प्राज्ञिक समाधानका लागि आधुनिक निजात्मक निबन्धकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको 'कुम्भकर्ण' निबन्धलाई मुख्य आधार बनाइएको छ । सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणका लागि पौरस्त्य दर्शनका जागरण र सुषुप्तिसम्बन्धी आधारभूत प्रस्थापनासम्बन्धी दृष्टिकोणलाई मुख्य आधार बनाइएको छ । यस चिन्तनले आनन्द प्राप्तिका लागि सुषुप्तिको मार्ग अवलम्बन गर्नुपर्छ, सुषुप्ति सुख स्वरूप भएको र सुषुप्ति नै मोक्ष प्राप्तिको प्रमुख कारक हो, यस चिन्तनले सुषुप्तिको पक्ष लिँदै जागरण दुःख स्वरूप भएकाले जागरणतर्फ प्रवृत्त हुन नहुने मान्यता राख्छ । यस अध्ययनमा नयाँ सिद्धान्तको स्थापना गर्ने उद्देश्य नराखी स्थापित पूर्वीय दर्शनका आधारमा सङ्कलित सामग्रीको अध्ययन, विश्लेषण एवम् मूल्याङ्कन गरी सामान्यीकृत निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । यस लेखमा सर्वेक्षण, सूक्ष्म पठन तथा पाठविश्लेषणको विधि प्रयोग गरी विश्लेषणात्मक विधिमाफर्त्त सामान्यीकृत निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

पूर्वीय दर्शन वा एसियाली दर्शनले पूर्वी तथा दक्षिण एसियामा उत्पत्ति भएका दर्शनहरूलाई जनाउँदछ । युरोपीय महाद्वीपदेखि पूर्वतर्फका दार्शनिकहरूको चिन्तन भएको हुनाले यस क्षेत्रका दार्शनिक चिन्तनलाई पूर्वीय दर्शन भनिएको हो । खासगरेर हिमवत्खण्ड तथा यसका दक्षिणी भेगका दार्शनिक चिन्तन नै पूर्वीय दर्शनका रूपमा स्थापित भएका हुन् । पूर्वीय दर्शनमा नास्तिक र आस्तिक दर्शन भनी विभाजन गर्ने गरिन्छ । मानिसले आर्जन

गरेका ज्ञानबाट जुन सत्य प्राप्त हुन्छ त्यो दर्शन हो । पौरस्त्य दर्शन वैदिक वाङ्मयबाट विकसित दर्शन हो । कर्म सिद्धान्तमा विश्वास गर्ने यस दर्शनले आत्मसंयम र साधनामा जोड दिएको छ । जीवन र जगत्लाई विशद् दृष्टिले व्याख्या गर्ने क्रममा विकसित भएका पौरस्त्य आस्तिक दर्शनहरू साङ्ख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा, र वेदान्त हुन् । वैदिक नियम, आत्मा, ईश्वर, मोक्ष तथा आवागमन र जन्मान्तरको सिद्धान्तलाई स्वीकार गर्ने दर्शनलाई आस्तिक दर्शन भनिन्छ (तिमसिना, २०१९, पृ. १३) । यी दर्शनहरूले सांसारिक जीवन र त्यसबाट मुक्ति प्राप्त गर्ने उपायबारे आआफ्नै ढङ्गले व्याख्या गरेका छन् । यद्यपि सबै आस्तिक दर्शन संसार दुःखमय छ भन्ने मान्दछन् र त्यसबाट मुक्ति प्राप्तिको तार्किक उपाय सुझाउँछन् (गिरी, २०५५, पृ. ४६ -४७) । सांसारिक विषयमोह र वासनासक्तिले मान्छे दुःखी छ, दुःखबाट मुक्त हुन साधना र ज्ञान प्राप्तिको अभ्यासमा प्रवृत्त हुनुपर्दछ । आत्मा, ईश्वर, स्वर्ग, जीवनजगत्, कर्म, सांसारिक बन्धन, मोक्ष, जागरण, सुषुप्ति पौरस्त्य दर्शनका आधारभूत प्रस्थाना हुन् । जागरणले गतिशीलता, सक्रियता, जागरुकता, भौतिकता आदि अर्थ प्रदान गर्दछ भने सुषुप्तिले आध्यात्मिकता, साधना, मोक्ष, सपना, सांसारिक मोहबाट मुक्ति आदि अर्थ प्रकट गर्दछ । पूर्वीय दर्शनहरूमध्ये चार्वाकवाहेकका सबै दर्शनले सुषुप्तिका पक्षमा दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । तिनको सङ्क्षेपमा तल चर्चा गरिएको छ :

साङ्ख्य दर्शनले प्रकृति र पुरुषको भेदज्ञानद्वारा मोक्ष हुन्छ । पुरुषको सम्पर्कमा आएपछि प्रकृतिको त्रिगुणमयी साम्यावस्थामा गडबडी आउँछ (गिरी, २०५५, पृ. ४६) भन्दछ । त्यसैले जागरणका अवस्थामा जीव क्रियाशील हुने साथै त्रिगुणका कारणले अनेक क्रियाकलाप गर्दै सुखदुखको भोग गर्ने भएकाले मोक्ष प्राप्त हुन सक्दैन भन्दै यसले प्रकृति र पुरुषबीचको भेदज्ञानबाट नै मोक्ष प्राप्त हुने र त्यसका लागि सुषुप्तिको मार्ग अपनाउनु पर्छ भन्ने मान्यता प्रस्तुत गरेको छ । योग दर्शनले जागरणका अवस्थामा चित्तका अनेक वृत्तिहरू/क्रियाहरू सक्रिय भएका हुन्छन् र तिनले जीवलाई अनेक सांसारिक कार्यतर्फ प्रवृत्त गराउँछन् तर सुषुप्तिका अवस्थामा चित्तवृत्तिका सम्पूर्ण क्रियाहरू निष्क्रिय रहने भएकाले मोक्ष प्राप्तिका लागि जागरण होइन, सुषुप्ति नै आवश्यक छ भन्ने मान्यता राखेको देखिन्छ । न्याय दर्शनले पदार्थको सम्यक् ज्ञानबाट मोक्ष प्राप्त हुन्छ । सांसारिकताप्रतिको आशक्तिले अशुभ कर्मतर्फ मानिसलाई डोच्याउँछ, जसका कारण जन्म र पुनर्जन्मको बन्धनमा बाँधिनुपर्छ भन्दै जागरणको मार्ग छोडी सुषुप्तिमार्ग अबलम्बन गर्नुपर्ने मान्यता प्रस्तुत गरेको छ । वैशेषिक दर्शनले बिना कारण कार्य हुँदैन, बीज नभई विरुवा हुँदैन, माटो नभई घैँटो हुँदैन (भुसाल, २०६८, पृ. १००) । दुःखको मूल कारण अज्ञान हो, अज्ञानले मानिसमा मोह जगाउँछ, वस्तुप्रतिको रागभाव अज्ञानताको परिणाम हो (अर्याल, २०५६, पृ. १७१) भन्दै दुःखबाट मुक्त हुन र वास्तविक ज्ञान प्राप्त गर्न जागरणको मार्ग छोडी सुषुप्तितर्फ जानुपर्नेमा जोड दिएको छ । मीमांसा दर्शनले शुभ कर्मबाट शुभ फल र अशुभ कर्मबाट अशुभ फल नै प्राप्त हुने हुँदा शुभ फल प्राप्त हुने कर्म गर्नु पर्दछ, त्यसबाट नै मोक्ष (स्वर्ग) प्राप्त गर्न सकिन्छ (गिरी, २०५५, पृ. ५२) भन्दै जागरणले भौतिकतातर्फ प्रवृत्त गराई मोक्ष प्राप्तमा बाधक हुने भएकाले सुषुप्तिको मार्गमा अग्रसर हुनुपर्ने भाव प्रकट गरेको छ । वेदान्त दर्शनले जबसम्म मायाको पर्दा हट्दैन तबसम्म जीव सांसारिक वस्तुको प्राप्तितर्फ नै केन्द्रित हुन्छ तर मायारूपी आवरणबाट मुक्त भएपछि सत्य र असत्यको भेद ज्ञान हुन्छ र सुषुप्तिको मार्ग अँगाल्दै जीव ब्रह्ममा रूपान्तरित हुन पुग्छ । तसर्थ मोक्ष प्राप्तिका लागि जागरण नभई सुषुप्ति नै आवश्यक छ भन्ने कुरामा यस दर्शनले जोड दिएको छ । चार्वाक दर्शनले यो दृश्यमान जगत् र इन्द्रियजन्य सुखलाई मात्र सत्य मान्दै (उपाध्याय, २०६६, पृ. ५६) जीवलाई सांसारिकता र भौतिकताप्रति नै प्रवृत्त हुनुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ । यसले चाहिँ जागरणलाई महत्त्वका साथ प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । यसरी पूर्वीय वाङ्मयमा वाद, प्रणाली, सिद्धान्त तथा विषयहरू रहेका छन्, ती सबै नेपाली साहित्यका दार्शनिक विषयसँग सम्बन्धित छन् । दार्शनिक चिन्तनमा सधैं आत्मा-परमात्माको चिन्तन र सम्बन्ध, इहलोक, परलोक, मानवीय सोच र वैचारिक तह, त्यसले पारेका सकारात्मक चिन्तन, सभ्यता र संस्कृतिको प्रभाव परेको हुन्छ शर्मा, २०७९, पृ. ६) । जे भए पनि पूर्वीय चिन्तन परम्पराले भौतिक वा अभौतिक तत्वको खोजीनीति गर्दै अधि बढ्ने गर्छ र मानवजीवनको सच्चा भाव यसमै रहन्छ ।

यसरी पूर्वीय आध्यात्मिक दर्शनहरूले सांसारिकतालाई बन्धनका रूपमा लिएका छन् । जन्म र मृत्युका चक्रबाट पार पाउनु नै जीवनको लक्ष्य हुनुपर्छ भन्दै मोक्ष वा परमात्मा प्राप्तिलाई मूल आदर्शका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । आनन्द प्राप्तिका लागि सुषुप्तिको मार्ग अवलम्बन गर्नुपर्ने, सुषुप्ति सुख स्वरूप भएको र सुषुप्ति नै मोक्ष प्राप्तिको प्रमुख कारक हो भन्दै सुषुप्तिको पक्ष लिई जागरण दुःख स्वरूप भएकाले जागरणतर्फ प्रवृत्त हुन नहुने भाव पौरस्त्य चिन्तनमा व्यक्त गरिएको छ । मूलतः यी दर्शनहरूले निर्गुण, निराकार, ब्रह्मस्वरूप, सच्चिदानन्द सुषुप्तिको अवस्थामा नै मोक्ष प्राप्ति हुन्छ भनेका छन् । अतः यस अध्ययनमा पूर्वीय दर्शनभित्र समेटिने जागरण र सुषुप्तिका कोणबाट 'कुम्भकर्ण' निबन्धमा निहित दार्शनिक चेतनाको खोजी र विश्लेषण गरिएको छ ।

विश्लेषण र परिणाम

प्रस्तुत लेखमा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको 'कुम्भकर्ण' निबन्धमा प्रस्तुत पूर्वीय चिन्तनका जागरण र सुषुप्तिसम्बन्धी मान्यताको खोजी र विश्लेषण गरिएको छ । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा रचित प्रस्तुत निबन्धमा रामायण महाकाव्यमा प्रयोग गरिएका रावण र कुम्भकर्ण पात्रलाई उपस्थापन गरी तिनका वैचारिक र चारित्रिक भिन्नतालाई प्रस्तुत गरिएको छ र ती पात्रका माध्यमबाट मानवीय जीवनबोधको धारणा प्रस्तुत गरिएको छ । यस लेखमा पूर्वीय दर्शनका भौतिकवाद र अध्यात्मवादअन्तर्गतका जागरण र सुषुप्तिसम्बन्धी पूर्वीय वैचारिकताका कोणबाट 'कुम्भकर्ण' निबन्धको विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको छ ।

कुम्भकर्ण निबन्धमा जागरण

'कुम्भकर्ण' निबन्धमा जागरणसम्बन्धी पौरस्त्य दार्शनिक चिन्तनको प्रभाव रहेको देखिन्छ । यसमा रामायण महाकाव्यमा प्रयोग गरिएका रावण र कुम्भकर्ण पात्रलाई उपस्थापन गरिएको छ र ती पात्रका माध्यमबाट जीवनबोधको धारणा सुभाइएको छ । यी पात्रमध्ये रावण जागरणको प्रतीक हो, ऊ भौतिक सुख निर्माणमा तल्लीन लड्काधिपति हो । ऊ शासक हो, उसले भौतिक समृद्धि चाहेको छ, ऊ समस्त वैभव र आनन्दमा रमाउन चाहन्छ । त्यस्तै यहाँ प्रयुक्त कुम्भकर्ण छ महिनासम्मको लामो निद्रामा सुतेको छ । ऊ सांसारिकताप्रतिको आकर्षणबाट मुक्त भएर स्वर्गको परिकल्पना गर्दै सपनामा लीन छ । उसलाई रावणजस्तो कुनै लोभ, लाभ, मोह, ईश्या, अहंकार, दम्भ छैन । ऊ आँखा चिम्लेर अनन्तको आनन्दमय राज्यको सिर्जना गर्न चाहन्छ । यसरी हेर्दा यी पात्रहरूमध्ये रावण भौतिकवाद वा जागरणको प्रतीक हो भने कुम्भकर्ण अध्यात्मवाद वा सुषुप्तिको प्रतीक हो । जागरणसम्बन्धी मान्यता रहेको यस निबन्धका केही अंशलाई साक्ष्यका रूपमा यहाँ प्रस्तुत गरी विश्लेषण गरिएको छ :

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले प्राकृतिकताका विरुद्ध लाग्नु बेकार हो, मानिसले जीवन नबुझी जीवनको अन्त्य हुन्छ भन्ने कुरातर्फ लक्षित गर्दै भौतिकता र सांसारिकताप्रतिको मोह त्याग्नुपर्ने व्यञ्जनात्मक अभिव्यक्ति यस निबन्धमा प्रस्तुत गरेका छन् । यस कुरालाई निम्नलिखित निबन्धांशले पुष्टि गर्दछ :

'आधुनिक आँखा टट्टाइरहेछन्, अङ्गहरू घ्यारघुर र संघर्षहरूले थर्किरहेछन् र निरर्थक अति परिश्रममा कृतिमताले कूजा बनिरहेछन् । दृश्यहरू नक्कलीपनाले झिलमिलाउँछन् र तिमिराउँछन् । रातमा सूर्यभन्दा आँखाफोर उज्यालेले हामी अन्धा बनिरहेछौं र बेफुसदीको निसास्सिंदो हडबड हाम्रो जीवन छ ।' (पृ. १२०)

प्रस्तुत निबन्धांशमा भौतिक चाहना तृप्तिका लागि होड चलिरहेको चार्वाक दर्शनको मान्यता प्रस्तुत छ । आधुनिकताका नाममा मानिसहरूले कृत्रिमतालाई आत्मसात गरिरहेका छन् । उनीहरू यान्त्रिक बन्दै गइरहेका छन् । तर यो संसार नै दुःखस्वरूप छ, बढी सङ्घर्ष गर्नु, परिश्रम गर्नु निरर्थक छ । रातमा सूर्यभन्दा बढी उज्यालो दिने वस्तु हामीसँग भए पनि ज्ञानको कमीका कारणले हामी मानिसहरू अन्धा बन्दै गएका छौं र वास्तविक ज्ञानको अभावमा हामी हतारतारमा निसास्सिंदै काम गरिरहेका छौं भन्दै निबन्धकारले वेदान्त दर्शनको मायाको पर्दाको कारण नै यो संसार सत्य प्रतीत भएको हो भन्ने मान्यतालाई उपयोग गर्दै यो दृश्य जगत् नक्कली हो भन्ने भाव प्रस्तुत गरेका छन् (चालिसे, २०६९, पृ. १०४) । यसरी निबन्धकारले प्राकृतिकताका विरुद्ध लाग्नु बेकार

हो, मानिसले जीवन नबुझी जीवनको अन्त्य हुन्छ भन्ने कुरातर्फ लक्षित गर्दै भौतिकता र सांसारिकताप्रतिको मोह त्यागनुपर्ने व्यञ्जनात्मक अभिव्यक्ति दिँदै आफूलाई रावणको जागरण होइन, कुम्भकर्णको सुषुप्तिको पक्षमा उक्त साक्ष्यमार्फत उभ्याएका छन् (ढकाल, २०७०, पृ. १०४) । यसरी निबन्धकारले आध्यात्मिकतातर्फ अभिप्रेरित गरेको देखिन्छ ।

प्रस्तुत निबन्धमा देवकोटाले मानिसका सारा कार्यहरू, क्रियाकलापहरू, गतिविधिहरू केवल क्षणिक हुन् । ती स्थायी छैनन् भन्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन् । यस कुरालाई प्रस्तुत निबन्धमा व्यक्त यस निबन्धांशले पुष्टि गर्छ : 'संसार गोडामा पाङ्ग्रा लगाएर गुडिरहेको थियो, जस्तो लादिएका बयलगाडीहरू मध्याह्नको धूपमा हिँड्दछन् ।' (पृ. १२१) यस निबन्धांशलाई हेर्दा यो संसारका मानिसका सारा कार्यहरू, क्रियाकलापहरू, गतिविधिहरू केवल क्षणिक हुन् । ती अस्थायी हुन् । दृष्ट जगत् क्षणिक हुने भएकाले यो केवल माया हो, हामी त्यही मोहरूपी मायाबाट बयलगाडीहरू बोक्ने/भारले लादिएर मध्याह्नको टन्टलापुर घाममा हिँड्नु परेजस्तै तृष्णाको सागरमा डुबिरहेका छौं, तेरो र मेरोको दौडधूपमा आफ्नो आयु व्यतीत गरिरहेका छौं भन्दै निबन्धकारले सांसारिक मोह वा विषय वासनाबाट मुक्त नभएसम्म मानिसले सुखको अनुभूति गर्न र मोक्ष अवस्थामा पुग्न नपाउने आध्यात्मिक दर्शन यस निबन्धांशमा प्रस्तुत गरेको देखिन्छ ।

प्रस्तुत निबन्धमा देवकोटाले सुख, सम्पत्ति र वैभवले मात्र सन्तोष हुन नसकिने तर्क प्रस्तुत गरेका छन् । उनले 'रावण लड्काको राजा रहन्थ्यो ।' (पृ. १२२) भनेर उक्त कुराको पुष्टि गरेका छन् । देवकोटाका अनुसार रावण लड्काको राजा, अधिपति भएर पनि उसले आनन्दको अनुभूति गर्न सकेको छैन । ऊ यो दृश्यमान् जगत्लाई नै वास्तविक ठानेर राज्य सीमा विस्तार गर्न तल्लीन भएको छ र उसलाई राज्य सुखको भोगबाट वञ्चित भइने पो हो कि भन्ने डर पनि छ । उसको यस किसिमको जागरणको अवस्थाले कर्तव्याकर्तव्यको बोध हुने र सांसारिक वस्तुको मोहका कारण ऊ आनन्दबाट वञ्चित हुनुपरेको हो । यसरी मानिस ईर्ष्या, लोभ, मोह, क्रोध, द्वेष जस्ता भावहरूको खानी नै भएको हुँदा ऊ यथार्थ आनन्द तथा सुखबाट वञ्चित हुन पुगेको हो । त्यसैले जागरणभन्दा सुषुप्तिको यात्रा नै जीवनको हितमा छ भन्ने भाव यस साक्ष्यमा प्रस्तुत भएको छ ।

मानिस स्वार्थ र लोभका कारण कहिल्यै खुसी हुन सक्तैन । तर स्वार्थमा नलाग्ने मानिस सधैं सुखी जीवन बाँच्न सक्छ । यस कुरालाई प्रस्तुत निबन्धमा प्रस्तुत यस निबन्धांशले पुष्टि गरेको छ :

'त्यसबेला जब लड्का खलबलाइरहेकी थिइन् रावणकी राज्यश्री ढलमलाइरहेकी थिइन् र सीता तुलबुलाइरहेकी थिइन्, त्यसबेला रावण गालामा हात लगाएर आसन्न मरणको विषादमय तरङ्गमा थिए, राक्षसहरूका जननी बच्चाका कपाल मुसादैं आँसुका ठिक्का खसाल्दथे तर ...' (पृ. १२४) ।

यस साक्ष्यमा स्वर्णमय राज्य लड्काको राजसी सुखभोग र परम सुन्दरी सीतालाई गुमाउनु पर्ला भन्ने डरका कारण रावण बाँच्नु न मर्नुका स्थितिमा पुगेको छ । उसलाई विषयमोहले सताएको छ तर त्यस बेलामा पनि कुम्भकर्ण अलौकिक आनन्दको भोग गरिरहेको छ । उसलाई स्वर्णमय लड्काको वैभव र सीताको सुन्दरतासँग कुनै चासो छैन अर्थात् सांसारिक विषय वासना र देशकालको सीमाभन्दा माथि उठेर ऊ अलौकिक ब्रह्मानन्दको सीमाहीन राज्यमा वास्तविक सुखभोग गरिरहेको छ । उसलाई आजको पनि पीर छैन र राक्षसहरूका जननीलाई भैं भोलिको पनि पीर छैन भन्दै लम्पसार भएर सुतिरहने ढिकीसँग कुम्भकर्णको तुलना गरिएको छ । यो सुषुप्तिको अवस्था हो । यहाँ जागरणको बाटोले जीवलाई रावणका स्थितिमा पुऱ्याउने तर सुषुप्तिले कुम्भकर्णलाई भैं आनन्द प्रदान गर्ने भएकाले यो भौतिक जगत् र भौतिक वस्तुका प्रतिको रागबाट विमुख भई सच्चिदानन्द स्वरूप परमात्मा प्राप्तितर्फ लाग्नु वा सुषुप्तिलाई अँगालेर सांसारिकताबाट निवृत्त हुनु नै उत्तम हो भन्ने भाव प्रस्तुत छ (ढकाल, २०७१, पृ. १०४) । यसरी मोह र स्वार्थभन्दा माथि उठेमा मात्र मानिस तनावरहितको अवस्थाबाट अगाडि बढ्न सक्छ ।

मानसिक जगत् नै वास्तविक आनन्दयुक्त र दीप्तिमय हुन्छ तर भौतिक जगत् अँध्यारो हुन्छ भन्ने पूर्वीय मान्यता देवकोटाले यसमा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले 'संसारको भौतिक कर्कशता अँध्यारोमा विलीन हुन्छ ।' (पृ. १२४) भनेर यस कुराको पुष्टि गरेका छन् । यस निबन्धांशमा जाग्रतकालीन संसारलाई स्वाप्निल संसारसँग तुलना गरेर भौतिक जगत्को अस्तित्वलाई अवास्तविक/अँध्यारो प्रमाणित गरेका छन् । जगत्को उत्पत्ति र नाश हुन्छ

तर आत्मा रहिरहन्छ । आत्मा अनादि र अनन्त छ । त्यसैले अलौकिक आनन्द स्वरूपको प्राप्ति पनि जागरणमा नभई सुषुप्तिमा नै हुन्छ, भन्ने मान्यता प्रस्तुत गरिएको छ । दृश्यमान् जगत् र इन्द्रियजन्य सुखलाई मात्र सत्य ठान्नु सांसारिक अन्धकारमा रुमल्लिनु हो भन्ने मान्यता देवकोटाको रहेको छ । 'जब ठूलो गर्धन, द्वौगो भुँडी, घनटाउको र गोफ्ले गाला भएको कालो जन्तु मानव संसारमा हामी पाउँछौं ।' (पृ. १२६) भनेर उनले शरीररूपी सुन्दरता क्षणिक हुन्छ, जसका कारण दुःख सिवाय केही पाइँदैन भनेका छन् । यसरी यस निबन्धांशका माध्यमबाट मानव जीवनमा जागरण होइन सुषुप्तिबाट नै सच्चिदानन्द र सुख प्राप्त हुन्छ, भन्ने धारणा प्रस्तुत गरिएको छ ।

यसप्रकार जागरणको प्रतीक रावणलाई बनाउँदै जागरणले सांसारिक स्वार्थ, मोह, लोभ र वासनातर्फ अभिप्रेरित गराउँछ । मानिस ईर्ष्या, लोभ, मोह, क्रोध, द्वेष जस्ता भावहरूको खानी नै भएको हुँदा ऊ यथार्थ आनन्द तथा सुखबाट वञ्चित हुन पुगेको छ । जागरण/मोहबाट जीवनमा आनन्द प्राप्त हुँदैन । जागरण केवल दुखको कारक हो । जागरण क्षणिकता हो । जागरण अस्थायी र अस्थिर हो भन्ने निष्कर्ष माथिको विश्लेषणबाट प्राप्त भएको देखिन्छ ।

कुम्भकर्ण निबन्धमा सुषुप्ति

कुम्भकर्ण' निबन्धमा सुषुप्तिसम्बन्धी पौरस्त्य दार्शनिक चिन्तनको प्रभाव रहेको देखिन्छ । यसमा रामायण महाकाव्यमा प्रयोग गरिएका रावण र कुम्भकर्ण पात्रलाई उपस्थापन गरिएको छ र ती पात्रका माध्यमबाट जीवनको मार्गबोधको धारणा सुभाइएको छ । यी पात्रहरूमध्ये रावण भौतिकवाद वा जागरणको प्रतीक हो भने कुम्भकर्ण अध्यात्मवाद वा सुषुप्तिको प्रतीक हो । 'कुम्भकर्ण' निबन्धमा निबन्धकारले सुषुप्तिको पक्षमा आफ्ना धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । सुषुप्तिसम्बन्धी केही अंश/साक्ष्य यहाँ प्रस्तुत गरी विश्लेषण गरिएको छ :

प्रस्तुत निबन्धमा आनन्दमय स्वरूपको चर्चा गरिएको छ तर त्यो जागरणबाट सम्भव हुँदैन भनिएको छ । यस कुरालाई यहाँ प्रस्तुत निबन्धांशले पुष्टि गर्छ :

'यो संसार सुखको स्वरूप कहाँ छ र ? जति हेच्यो उति दर्शन न हो । यता चिल्ल, उता पोल्छ अनि अर्कोतिर ठुड्छ, सब स्वार्थको प्रदर्शनी मात्र न हो । रिता मुस्कान, बेकम्मा कुरा, कर्तव्यको बन्धन, बहीखाता खुद्रे मिजास, बोक्ने महत्त्व यिनैहरूको तमाशा न हो । जति हेच्यो उति जल्लु । जब जागरण नै विषाद र उन्माद छ तब सुषुप्ति नै आनन्द र विवेकवाद हो ।' (पृ. १२०-२१) ।

प्रस्तुत निबन्धांशमा निद्रामा आत्माले ब्रह्म साक्षत्कार प्राप्त गरी आनन्दमा लीन हुने तर जागरणमा त्यस्तो नहुने भाव प्रस्तुत छ । जागरणका अवस्थामा जीव सांसारिक मोह वासनामा चुर्लुम्म डुवेको हुन्छ । ऊ दैनिक आवश्यकता र इन्द्रियहरूका असीम चाहनाहरूका बन्धनमा जकडिएको हुन्छ, किनकि यो तात्कालिक आवश्यकताको परिपूर्तिसँग सम्बन्धित हुन्छ । जाग्रत अवस्थामा मन बाह्य जगत्का सङ्घर्षहरूसँग सम्बद्ध रहन्छ । त्यसैले उसलाई यो संसार नै सत्य लाग्दछ र इन्द्रिय सुखलाई नै सुख ठान्दछ । तर निबन्धकार यो संसार सुख स्वरूप छैन, जता फर्के पनि स्वार्थ मात्र देखिन्छ, यस लोकको हाँसो पनि अर्थहीन छ, भन्दै जागरणले मानिसलाई कर्मको बन्धनमा पार्दछ, विषाद जिन्दगी बाँच्नु पर्दछ, मोक्षको अवस्थामा पुग्न दिँदैन तर सुषुप्तिका अवस्थाले परमानन्दको अनुभूति प्रदान गर्दछ भन्दै सुषुप्तिका पक्षमा आफ्नो राय प्रस्तुत गर्दछन् ।

प्रस्तुत निबन्धमा भौतिकताबाट टाढा रहेमा मात्र आध्यात्मिकताको वास्तविक अनुभूति गर्न सकिने विचार निबन्धकारले व्यक्त गरेका छन् । उनले 'म सुतुवालालाई न शिरमा जाँतो थियो न पयरहरूमा ठिकीच्याउँ । मेरो श्वास आँधी बनेको थिएन, ... यो संसार त्यतिका विलासभवन अरू बेलामा हुन सक्दैन जतिको आफ्नो एकान्त कोठरीमा ?' (पृ. १२१) भनेर सुषुप्त परब्रह्म नै सत्य हो भन्ने धारणालाई पुष्टि गर्न खोजेका छन् । सपना, आनन्दका बेलामा न त जाँतोरूपी बोभले टाउकामा थिच्छ, न त खुट्टाहरूलाई सास्ती हुन्छ, भन्दै जागरणले केवल दुःख र विषाद मात्र निम्त्याउँछ भन्ने भाव उक्त निबन्धांशमा प्रस्तुत गरिएको छ । मानिस सदा सुख र शान्तिको खोजीमा सक्रिय रहन्छ, र परमानन्दको प्राप्तिबाट नै उसको सुखको भोक पूरा हुन्छ । त्यस्तो

परम आनन्दको प्राप्त भौतिकताबाट टाढा रही जब समाधिमा लीन भइन्छ तब मात्र प्राप्त हुन्छ भन्ने भाव यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

‘कुम्भकर्ण’ निबन्धमा भौतिक सम्पत्तिले मानिस सुखी हुन सक्दैन भन्ने धारणा प्रस्तुत गरिएको छ । यस कुरालाई यस निबन्धांशले पुष्टि गरेको छ : ‘जब कुम्भकर्ण मस्त निदाएका हुन्थे त्यसबेला पनि उनमा प्रशंसनीयता नै हरहमेशा रहन्थ्यो । ... उनीलाई राज्यसीमा विस्तार गर्नको प्रयास पढेनथ्यो । दृश्यजगत्भन्दा ठूलो असीममा उनको शासन हुन्थ्यो’ (पृ. १२२) । यहाँ प्रस्तुत साक्ष्यमा जागरणमा वास्तविक आनन्द नभएको भाव व्यक्त गर्दै यसमा देवकोटाले कुम्भकर्ण राजा नभए पनि हरहमेशा खुशी र हँसिलो भएर रहेको छ तर रावण राजा भएर पनि कुम्भकर्ण जित्तिको खुसी हुन सकेको छैन भनेका छन् । रावण जागरणमा आनन्द खोज्छ, सिंहासन माथि छ तर यता कुम्भकर्ण सिंहासनको साटो पलङ्माथि छ । ऊ निद्रामा अनन्तको असीम आनन्दमा छ भन्दै जागरणभन्दा सुषुप्तिमार्गको यात्रामा यात्रारत हुनुपर्ने भाव यस निबन्धांशमा व्यक्त गरिएको छ । रावणको जागरणशील जीवन स्वर्णमय राज्यमा पनि छटपटी, चिड्चिडाहट र विषादग्रस्त रहेको तर कुम्भकर्णले चिरनिद्राको सुषुप्त संसारमा स्थिर, निराकार, अनिश्वर ब्रह्मको शान्त स्वानन्दको प्राप्त गरेको दृष्टान्त प्रस्तुत गरिएको छ (ढकाल, २०७०, पृ. १०७) । यसरी जागरण अस्थिर हो भने सुषुप्ति स्थिर मानसिकता हो ।

‘कुम्भकर्ण’ निबन्धमा भौतिक सम्पत्तिले मानिस सुखी हुन सक्दैन, मानिसले मोक्ष/समाधि प्राप्त गर्न जागरणबाट सम्भव छैन, सुषुप्ति नै अनिवार्य सर्त हो भनिएको छ । यस कुरालाई तलका निबन्धांशले पुष्टि गरेका छन् :

उनी रक्तपातविना, कल्पनाका सूक्ष्म क्रियाहरूद्वारा सुषुप्तिको देशमा ब्रह्मा, विष्णु, शिव तिनौटैका अंश बनेर सिर्जन, पालन र विनाश गर्ने गर्दथे । यस्तो नवजगन्निर्माणको रूचि देखाउने एक विश्वामित्र मात्र थिए क्या रे ? तर उनी विपनाद्वारा विफल भए हाम्रा कुम्भकर्ण सपनाद्वारा सफल हुन्थे रे । (पृ. १२३) ।

प्रस्तुत साक्ष्यमा कुम्भकर्णलाई ब्रह्मा, विष्णु र शिवका अंशका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । रावणले रक्तपातपूर्ण युद्धद्वारा राज्य विस्तार र निर्माण गरेको तर कुम्भकर्णले विना रक्तपातपूर्ण अवस्थामा नै राज्य निर्माण र विस्तारको क्षमता राखेको भाव प्रस्तुत गर्दै कुम्भकर्णलाई सृष्टिकर्ता ब्रह्मा, पालनकर्ता विष्णु र संहारकर्ता शिवका रूपमा आरोपित गरिएको छ (अर्याल, २०५६, पृ. ७१) । विश्वामित्र ऋषि दृश्य जगत्को इन्द्रिय सुखमा नै लीन भएकाले समाधि प्राप्त गर्न असफल भएको सन्दर्भसमेत प्रस्तुत गर्दै निबन्धकारले समाधि प्राप्त गर्न जागरणबाट सम्भव छैन सुषुप्ति नै अनिवार्य सर्त हो भनेका छन् ।

प्रस्तुत निबन्धमा विषय वासनाबाट विमुख हुँदा मात्र आनन्द प्राप्त हुने विचार प्रस्तुत गरिएको छ । देवकोटाले ‘जति बाह्य विषयबाट निदाउँदै गयो, लोलाउँदा लोलाउँदै नयाँ उज्यालोमा आत्मा जागरण पाउँछ, मलाई विछ्यौनामा सरस्वती बस्छिन् जस्तो लाग्छ’ (पृ. १२४) भनेर मोक्ष प्राप्तिको मार्गबारे धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । यस निबन्धांशमा आँखा चिम्लेर जब भित्रको संसार नियालिन्छ तब मात्र ब्रह्मज्ञान जानिन्छ भन्ने भाव व्यक्त भएको देखिन्छ । विषय वासनाबाट विमुख हुँदा मात्र आनन्द हुन्छ । आत्माले बाहिरी विषयमा भुलाउने आवरणहरूबाट मुक्त भई नयाँ उज्यालो पाउँछ र सच्चिदानन्दको प्राप्त गर्दछ । हामी सरस्वतीलाई विद्याकी देवीका रूपमा लिन्छौं । उनले नै सांसारिक मोहको अविद्या (काम, क्रोध, लोभ, मोह) बाट विमुख गराई आत्मालाई आफ्नो वास्तविक स्वरूपको पहिचान गराई ब्रह्मानन्द बोध गराउने भएकाले र त्यो कार्य सुषुप्तिमा मात्र सम्भव हुने भएकाले देवकोटाले विछ्यौनाको प्रसङ्ग ल्याई सुषुप्ति मार्गमा लाग्नुपर्ने भाव व्यञ्जित गरेका छन् (ढकाल, २०७०, पृ. १०५) । यसरी विषय वासना र मोहबाट विमुख हुँदा मात्र मानिसलाई आनन्द प्राप्त हुन्छ ।

यसप्रकार मानिसले मोक्ष प्राप्तिको लागि सुषुप्तिको मार्गमा अग्रसर हुनु पर्छ । लोभ, मोह, स्वार्थ र वासनामा लिप्त हुनु हुँदैन । सांसारिक सुख केवल भ्रम हो । आत्मिक सन्तुष्टि सुख हो । जीवनमा त्यागबाट सन्तोष प्राप्त हुन्छ भन्ने धारणालाई सुषुप्तिसम्बन्धी चेतनाबाट यस निबन्धमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

पौरस्त्य दर्शनको सौन्दर्यात्मक रूपान्तरण

कुम्भकर्ण' निबन्धमा पौरस्त्य दर्शनका मान्यतालाई प्रत्यक्ष र परोक्ष दुवै रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यस निबन्धमा आफ्ना चिन्तनलाई देवकोटाले आत्मपरक ढङ्गले कोमल गद्यशैलीमा अभिव्यक्त गरेका छन्। यहाँ देवकोटाको निबन्धकारिता र कवित्व दुवैको सम्मिश्रण भएको छ साथै संस्कृतका कतिपय सूक्तिहरूको पनि प्रयोग गरिएको छ। दर्शनलाई संश्लेषित रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुनाले यस निबन्धमा त्यसको सौन्दर्यात्मक रूपान्तरण भएको छ। पौरस्त्य दर्शनसँग सम्बद्ध देवकोटाका धारणाहरू स्वच्छन्दतावादी, मानवतावादी चिन्तन धाराका सहवर्ती भएर देखापरेका छन्। यस निबन्धमा पौरस्त्य दर्शनको प्रभाव पर्नुमा देवकोटाको अध्ययन तथा संस्कार पृष्ठभूमिका रूपमा रहेको हुँदा निबन्धमा त्यसको प्रयोग सहज स्वाभाविक रूपमा भएको छ। यस निबन्धमा जागरणका विरुद्ध सुषुप्ति, आनन्द र विवेकवादसम्बन्धी मान्यतालाई कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। जागरणको प्रतीक रावण र सुषुप्तिको प्रतीक कुम्भकर्णलाई बनाउँदै जागरणले सांसारिक मोह, वासनातर्फ अभिप्रेरित गराउँछ तर सुषुप्तिले अनन्तको आनन्द, सुख प्रदान गर्दछ भन्दै उनले सुषुप्तिका पक्षमा आफ्नो दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन्। देवकोटाको अन्तश्चेतना आर्य मान्यता र हिन्दू संस्कारबाट दीक्षित भएकाले पौरस्त्य दर्शनलाई उनले पूर्वाधारका रूपमा ग्रहण गर्दै त्यसको उपयोग मातृभूमि, नेपाली जाति र लोक कल्याणका खातिर गर्न खोजेका छन्। यसरी यस निबन्धमा पौरस्त्य दर्शनका जागरण र सुषुप्तिसम्बन्धी मान्यता कलात्मक आवरणमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ।

निष्कर्ष

लक्ष्मी निबन्धसङ्ग्रह (२००२) मा सङ्कलित 'कुम्भकर्ण' निबन्धमा जागरण र सुषुप्तिसम्बन्धी पूर्वीय दर्शनका मान्यतालाई सशक्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। आनन्द प्राप्तिका लागि सुषुप्तिको मार्ग अवलम्बन गर्नुपर्ने, सुषुप्ति सुख स्वरूप भएको र सुषुप्ति नै मोक्ष प्राप्तिको प्रमुख कारक हो भन्दै सुषुप्तिको पक्ष लिँदै जागरण दुःख स्वरूप भएकाले जागरणतर्फ प्रवृत्त हुन नहुने भाव व्यक्त गरिएको छ। यसमा लङ्काधिपति रावण र उसको भाइ कुम्भकर्णको चारित्रिक र स्वभावगत विशेषताहरूको तुलना गर्दै कुम्भकर्णका पक्षमा निबन्धकारका विचार पोखिएका छन्। रावण जागरण र भौतिकताको प्रतीक हो भने कुम्भकर्ण सुषुप्ति र आध्यात्मिकताको प्रतीक हो। वैभवशाली राजा भएर पनि रावणले आनन्द लिन नसकेको तर निद्रामा कुम्भकर्णले चीर अनन्तको आनन्द लिएको सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ। लोभ, मोह र स्वार्थले अन्धकाररूपी र अविवेकरूपी खाडलमा जाक्छ तर ज्ञानरूपी उज्यालोले मुक्ति मार्गतर्फ अग्रसर गराउँछ भन्ने मुख्य विचार यसमा प्रस्तुत गरिएको छ। प्रस्तुत निबन्धको भाषाशैली काव्यात्मक र गतिशील स्वरूपको रहेको देखिन्छ। यसरी यस निबन्धमा पूर्वीय दार्शनिक चिन्तनमा सधैं आत्मा-परमात्माको चिन्तन र सम्बन्ध, इहलोक, परलोक, मानवीय सोच र वैचारिक तह, त्यसले पारेका सकारात्मक चिन्तन, सभ्यता र संस्कृतिको प्रभाव परेको देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

अर्याल, दुर्गाप्रसाद (२०५६), देवकोटाका निबन्धमा निहित दार्शनिक चिन्तन, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, क नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय ।

उपाध्याय, गोविन्दशरण (२०६६), आर्य दर्शन, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

गिरी रामानन्द (२०५५), जनक दर्शन (अनु. रामहरि तिमिल्सना), जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र ।

चालिसे, नारायण (२०६९), पूर्विय दार्शनिक मान्यतामा कोइरालाका उपन्यास, वी.पी. चिन्तन केन्द्र ।

ढकाल, उर्मिला (२०७०), कुम्भकर्ण निबन्ध, प्राज्ञिक संसार, १/८, पृ. २५-२९ ।

तिमिल्सना (२०१९), आस्तिक दर्शन, लेखक स्वयम् ।

देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद, (२०७१), लक्ष्मी निबन्धसङ्ग्रह, (१९ औं संस्क.), साभा प्रकाशन ।

भुसाल, बेदुराम (२०६८), नेपालमा प्रचलित दार्शनिक चिन्तनहरू, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

शर्मा, बालकृष्ण (२०७९), पूर्विय दर्शन,

https://nagariknews.nagariknetwork.com/opinion/145784-1523505720.html?click_from=category

